

чоловіки традиційно займалися ковальством, забезпечуючи місцеве населення виготовленими на місці знаряддями праці, які селяни, відзначаючи їхню якість, традиційно називали «циганськими» [1, 22–23]. Працювали циганські ковалі з тимчасовими горнами, які іноді містилися на возах або на спеціальних піддонах, які знімалися з возів.

Така ж організація ремесла була у пізніх кочовиків доби Київської Русі. Під час походу монголо-татарської орди в обозі також працювали майстри, які кували вістря стріл на возах і, навіть знаходячись в сідлі, закріпляли на передній луці невелике ковадло і продовжували роботу.

Посилання

1. Бонковська С.М. Ковальство на Україні (XIX–поч. XX ст.) – К., 1991. – 110 с.
2. Граков Б.Н. Техника изготовления металлических наконечников стрел у скифов и сарматов // Техника обработки камня и металла. – М., 1930. – С. 70–90.
3. Граков Б.М. Литейное и кузнечное ремесло у скифов. – КСИИМК. – 1948. – Вып. XXII, 1948. – С. 38–47.
3. Зеленин Ю. Новые литейные формы, найденные в Украине // «Домонгол». Альманах древней культуры и искусства. – Вып. 2. – М., 2011. – С. 231–233.
4. Ольговський С.Я. Скіфо-антична металообробка архаїчного часу. – К., 2011. – 216 с.
5. Ольговський С.Я. Виготовлення скіфських наконечників стріл // Сіверщина в історії України. – Київ-Глухів, 2013. – С. 72–75.
6. Черненко Е.В. Скифские лучники. – К., 1981. – 165 с.
7. Шендрік Н.І. Довідник з археології України. Київська обл. – К., 1977. – 142 с.
8. Шрамко Б.А. К вопросу о бронзолитейном производстве у скифов // Евразийские древности. – М., 1999. – С. 318–324.
9. Штігельман Ф.М. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею // Археологія. – 1947. – Т. I. – С. 161–164.

Ольговський С.Я. К інтерпретації випадкових знахідок скіфських литейних форм для наконечників стрел

В статті проаналізовані випадкові знахідки скіфських литейних форм на території України, не пов'язані з ремісничими центрами або майстернями, які підтверджують висказанне автором припущення про роботу майстерів-литейників в обозі скіфського війська і дозволяють говорити про роботу таких майстерів на території северопричорноморської Скифії. Випадкові знахідки литейних форм на Большом Бельском городище дозволяють припустити, що воно було ставкою скіфського царя з його військом.

Ключевые слова: литейные формы, случайная находка, наконечники стрел.

Olhovskiy S.Ya. To the interpreting the accidental findings of Scythian molds for arrowheads

The article is devoted to the analyzes of the accidental findings of Scythian molds in Ukraine, which are not associated with craft centers or workshops, and confirm the author's assumption concerning the work of caster-masters in the train of Scythian army during the campaign in Asia Minor; open the discourse about the work of such masters in troops in the northern part of Black Sea in Scythia. Accidental findings of molds in the Great Bilsky mound allow suggesting that it was the headquarters of Scythian king with his army.

Key words: mold, accidental findings, arrowheads.

03.03.2014 p.

ПОЛОВЦІ, ПЕЧЕНІГИ І ДРЕВНЯ РУСЬ: ПИТАННЯ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН І НАЛАГОДЖЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ЗНОСИН

Дослідження присвячене виявленню аспектів культурних взаємин між давніми русичами і половцями. Приділено увагу елементам етикету і неписаних правил, за якими відбувалися двосторонні стосунки. Наголошено на впливі етикету половців на розвій древньоруської культури, що стала колицкою культури праукраїнської.

Ключові слова: половці, печеніги, кіпчаки, кенгереси, кумани, Древня Русь, культурні взаємини, етикет.

За опублікованими джерелами про половців та печенігів, що у добу Древньої Русі співіснували із слов'янським населенням на наших етнічних територіях, відомо небагато. Зокрема, скупа інформація свідчить, що ці тюркомовні народності потроху переселялися із-за уральських гір від VIII ст., і до X почали витісняти хозарів. Тоді кістяк молодого суперетносу складався із восьми племен, на XI століття – вже з тринадцяти. Вправні військові, ці кочівники осіли в окремих землях Русі та на Причорномор'ї, де влилися у велике поліетнічне утворення Хозарський каганат. Харчувалися м'ясом, просом, сиром, кумисом, ласували рисом, відвареним на молоці. Розводили верблюдів, кіз, овець, корів, коней [6, 126]. Їжу готували на вогні у котлах, мешкали у повстяних наметах, пересувалися на телігах, накриваючись бичачими шкурами. Очолював родоплемінний союз хан [4]. У титулатурі також наявні «султан», «бег», «бей» [6, 115]. Щодо звичок і традицій спілкування народу майже нічого не відомо, найменше знаємо про специфіку відносин з давніми русичами, чому і присвячене дане дослідження.

В останні роки з'являються окремі дані щодо тісних взаємин печенізької знаті та руської народності. Про зближення і асимілювання еліти названих етносів, зокрема представників князівської верхівки, 1999 р. писав академік П. Толочко у виданні «Кочові народи Степів та Київська Русь» [6]. На конкретних прикладах з історії та археології автор проілюстрував міжетнічні стосунки у розділі «Половці і Русь». Особливу увагу він приділив Чернігівщині, що була основною ареною подій цього взаємозв'язку від XI–XII століття, оскільки межувала із Половецькою землею Дешті-Кипчак [6, 139]. Остання назва є третім синонімом до самоназви народу «кенгерес» – тобто канг'юрські мужі (народ, що вийшов і держави Кангюй або Канг [4]). У Греції, Візантії та Європі половців називали куманами [6, 110-111]. Як відомо, останній

Іл. № 1. Мініатюра. Фрагмент візантійського рукопису XII ст., що показує половців. Зб. Мадридської національної бібліотеки

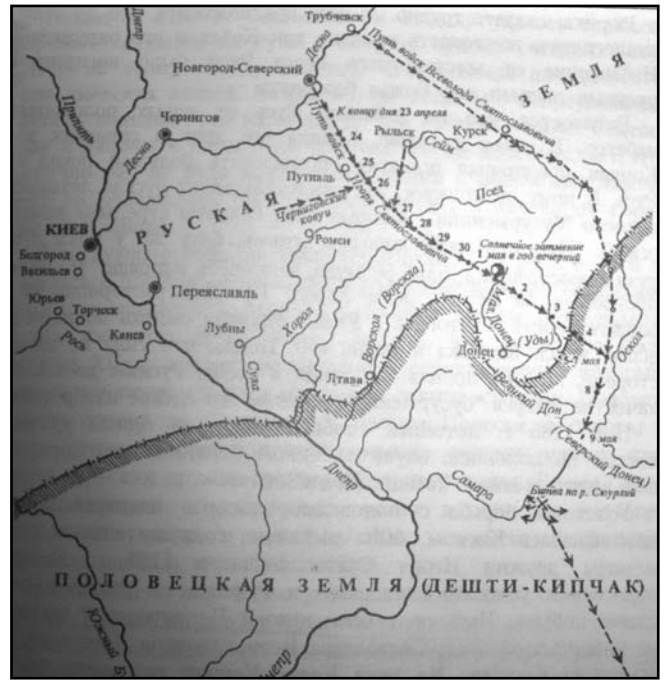
етнонім в перекладі з тюркської означає «глек для омовіння», себто посудину життя. Взагалі-то про згаданий народ з надзвичайно цікавою образністю відомі скупі дані. Сучасним знавцем походження людності та розвитку її стосунків з оточенням є С. Плетньова [4].

Цікавими версіями про нове прочитання низки фрагментів зі «Слова о полку Ігоревім» позначена нетривіальна науково-публіцистична розвідка казахського вченого і письменника О. Сулейменова. Дослідник впевнено доводить кипчацьку (етнонім кипчак у перекладі означає «дуплисте дерево») складову давньоруського етносу, спираючись на тлумачення окремих рядків згаданого літопису. У його книзі «Аз і я» доводиться, що населення Київської Русі було, по суті, двомовним [4, 5]. Враховуючи сусідство з державою половців і дифузійні зони, завжди наявні між етносами, авторське бачення О. Сулейменова видається логічним, хоча і дискусійним.

Про 40 зафіксованих шлюбів князівської еліти русичів та половецького нобілітету за 200 років та 200 їх нащадків-онуків, підраховані фахівцями, свідчить Р. Михайлова у монографії, присвяченій Галицько-Волинській Русі [2, 345]. Означені джерела підводять до думки про особливу роль названого етносу у розвитку української народності, яка склалася у загальних рисах на XVI ст., за кілька віків після асиміляції із половецьким компонентом. Вочевидь представники цього тюркського племінного союзу поступово влилися до єдиного праукраїнського соціокультурного простору.

Нахвилі інтересу до скіфських та половецьких баб (які засвідчують етнічно-ментальну спорідненість названих народів) [1], котрі були розсіяні по теренах всієї сучасної України від доби Київської Русі, особливу увагу привертають взаємини автохтонного руського населення і прийшлого, зокрема, у розрізі стосунків, звичаїв, неписаного протоетикету, що раніше спеціально не досліджувалися.

Данарозвідка присвячена висвітленню елементів укладу життя половців і печенігів, що пов'язане із традиціями спілкування народу, звичаєвим правом, побутом (Іл. № 1), перетрактаціями знаті із руськими князями.

Іл. № 2. Карта Давньої Русі, на якій зазначено землі половців та чорних клобуків

Арабський мандрівник Ахмед ібн Фадлан на початку X ст. детально описав зовнішній вигляд печенігів. Вони були європейцями невисокого зросту, темнолицими брүнетами і мали гладко голені завужені обличчя (роздивитися такі риси можна на окремих кипчацьких кам'яних бабах) [4]. Печенігами називали на Русі авангард половецького війська. За мініатюрою візантійського літопису антропологічні риси цієї племінно-родової спільноти водночас нагадують пізніх скіфів в одязі, подібному до візантійців або древніх русичів. Враховуючи заняття кочівників ремеслами (вичинка та пошиття одягу та взуття зі шкіри та хутра, обробка художнього металу, виготовлення масла і сиру, варіння груту – пивного настою) та торгівлею, а також службою на руських князів, подібна культура вдягатись стає зрозумілою. В окремих місцевостях печенігів і половців ототожнювали, в інших – розводили, що пояснюється означенням родової приналежності до певного одного родового клану (спорідненість) або відсутністю такої із іншими кошами (родовими кланами) чи куренями (племенами) [4].

За ваяннями кам'яних баб, етногенетична, ментальна та соціокультурна спорідненість скіфів та половців є очевидною. Перші висікали свої антропоморфні надгробки висотою від 1 до 4,5 м (згадаймо ієрархічність древнеєгипетського та шумерського письма) протягом 6–3 ст. до н. е. Тоді зображували лише бородатих (досвідчених) чоловіків. Другі з'явилися із IX ст. і побували до XIII ст. Їх функція полягала у сховищі душі, духа. Вважалося, що після народження нового члена роду душа переселяється в немовля. Тому кам'яне

вмістилище нерідко розбивали і ховали як людину.

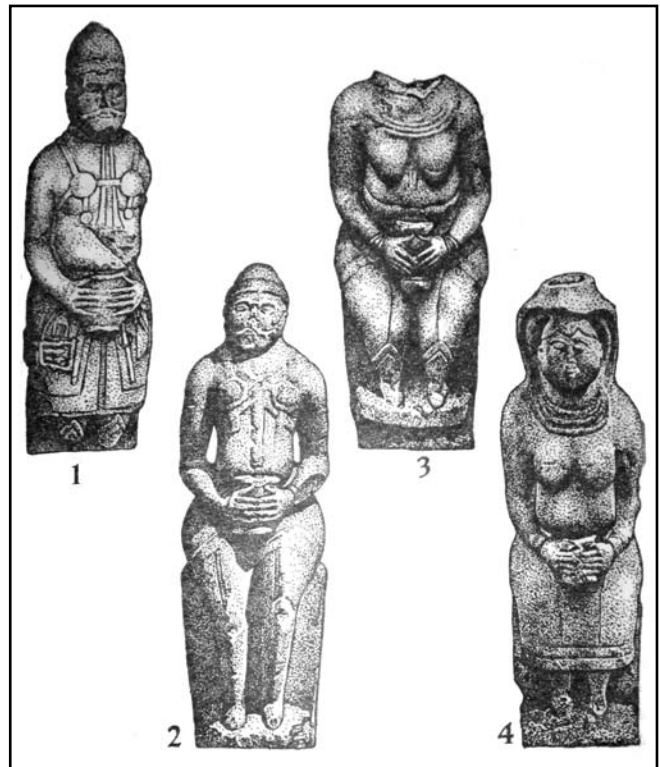
Скіфські культові скульптури мають ознаки приналежності до певних родів – тримають сагайдак, ріг, кинджал або меч, чашу. Середньовічні половецькі аналоги різної статі зображувалися у сидячому чи стоячому положенні. Чоловічі статуї були в обладунках: з луками, колчанами, шаблями, у шоломах або високих головних уборах степняків (принагідно згадаємо ще одних їх сородичів – чорних клобуків – у перекладі з тюрк. *каракалтак* (Іл. № 2), гвардію київських князів; та ковуїв, від родового казахського терміну *кобуй, кобей* – цебто багато домів, – гвардію чернігівських князів) [5, 154-155]).

Жіночі статуї мали свої аксесуари – дзеркала, сумочки, притиснуті до пояса, головні убори, багато прикрашений одяг. Впритул до XVIII ст. на Україні вони називалися «баби» (від тюрк. *вави* – предки, батьки, принагідно згадаємо похідне від цього *бабай* – дух предків), «мамаї», «мар'їни камені», «болвани» (от іран. *палван* – богатир, атлет). Дослідники їх пов'язують з ідолами капищ. Висікалися вони з пісковика, вапняка, граніта або крейди [1].

Походження етноніму до кінця не ясне. Печеніги і половці (Іл. № 3), як і торки, і сусід-алани, були відгалуженнями народу одного коріння. За тюркомовною версією за О. Сулейменова назва етноніму половець перекладається як «степовик», калька від «язичник» (*йазик* – нікі), печеніги – «свояк» (від *паджанак*), торки – «родичі дружини» (*торкін*) [5, 161]. Тобто у самоназвах мова йшла про клани рідні.

На початку X ст., під 915 р., «Повість минулих літ» повідомляє: «...придоша Печенези первое на Рускую землю и створише мирь съ Игоремь и доша къ Дунаю» [4]. Дві сотні літ народи воювали, скріплювали відносини шлюбними союзами разом із заключенням миру. Надалі долі печенігів та їх сородичів торків, берендеїв, чорних клобуків і русів переплелися. 1094 р. Святополк київський одружився на доньці половецького хана Тугоркана. 1107 р. Володимир Мономах видав дочку іншого хана Аепа за свого сина Юрія Долгорукого. Іншого сина – Андрія – він одружив на онуці могутнього Тугоркана. Одночасно із Юрієм донька ще одного хана під іменем Аепа вийшла заміж за чернігівського князя Олега Святославовича. 1163 р. син князя Ростислава Рюрик одружився на доньці хана Білука. 1187 р. відіграли руське (друге) весілля сина Ігоря Мстиславовича з донькою хана Кончака. Князь Мстислав Мстиславович був одружений на доньці хана Котяна [6, 146].

На Поросі у XII ст. утворюється окрема держава Чорних Клобуків. Так її описують джерелознавці: «В кінці XII ст. Поросся разом зі столицею чорних клобуків Торчеськом стає одним із удільних володінь київських князів, яке віддавалося найбільш спритним та видатним у військовій справі князям

Іл. № 3. Зображення половецьких статуй (баб)

для контролю над неспокійними васалами. В Торчеську утверджується княжий стіл і розміщується руський гарнізон. Так, 1162 р. літопис називає торчеським князем Рюрика Ростиславовича, який виступив з Торчеська проти захопившого Київ Ізяслава Чернігівського з «Берендеи, и с Коуи, и с Торкы, и с Печенегы» [3].

Половці польською писалися як «пловці» (плавали на мішках із сіном через річки, а також, можливо, їли плов, бо рис і м'ясо у їх раціоні були присутніми). Обсяг однієї орди сягав до 40 000 людей [4; 6].

Життєдіяльність половецького етносу найкраще верифікується за дослідженням чорних клобуків. Так, відомо, що «військова та адміністративна влада була нерозривною. Обидві функції зосереджувалися в руках однієї особи. Фактично суспільно-військова організація у чорних клобуків, як і в інших кочових народів, мала поділ на десятки, сотні, тисячі, тумени на чолі з вождями – воєначальниками, які обіймали військову і цивільну владу» [4]. На думку С. Плетньової у подальшому «соціальна структура чорних клобуків відповідала структурі суспільства Київської Русі, тому що вони були васалами руських князів та «громадянами» держави. Структура була наступною: верхівка кочового суспільства – «лепшие мужи» (Іл. № 4), князі, інакше беки, що були на чолі роду. Верховним власником чорних клобуків були руські князі, яким вони служили. Для пороських кочівників це були київські стольні князі» [4].

Стани чорних клобуків знаходилися також довкола Чернігова, Переяславля, Білої Вежі [4]. У літописі під 1177 роком йдеться, що половецька

Іл. № 4. Реконструкція половецького каптана з Чунгульського кургану

орда, вдершись на Русь, «...взяша 6 городовъ Берендиць» [4]. Тобто кочові народи поступово вкорінювались, їх заняттями серед заможних представників стає торгівля і посередництво між Хозарією, Руссю, Візантією і грецькими колоніями, у тому числі работоргівля. Менш заможні осідають на землі [4].

Цікавим був державницько-родовий устрій печенігів. Відомо, що влада у кожному племені передавалася в межах одного роду по різним сім'ям. На рівних з цим існувало народне віче, що звалося «коментон». Всі вище окреслені етноси і племінні союзи знаходилися у постматріархальному стані, головним чинником їх дипломатичних зносин між собою та оточенням (сусідами) були дипломатичні шлюби. Адже в тюркському середовищі було чітке розуміння того, що спадкоємець престолу – син і вихованець матері. Тому політичні династичні союзи підпорядковувалися далекосяжним цілям [5, 143].

Як калім або трофеї до давньоруських князів потрапляли атрибути влади. Князі, одружившись на половчанках, отримували титул каган (суверен). За «Словом...» відомо, що Ігорю від половців дісталася біла хоругва на срібному древку та червоне знамено [5, 99]. А вже Святослав перейняв і звички вдягатися, носити оселедець, вести «кочовий» спосіб життя. З'являється епітет «буйний», «буй» – з тюрк. – вельможний, славний, знаменитий, іменитий, вельмишановний [5, 60], який потрапляє до вжитку верхівки, сприймається як частина шанобливого церемоніалу в етикеті.

Дніпровські та заорельські половці знаходилися у тісних взаєминах з киеворуськими князями, донські – з чернігівськими, лукоморські (з Приазов'я) – із Галицьким князівством, заволзькі – із Володимиро-Суздальським [3, 51]. Давньоруські князі народжувалися в станах половців, переймали їх звички, традиції, відношення до звитяг. Так матір'ю Ізяслава, сина Галицького князя Володимира, що походив з Чернігівської лінії й княжив у Тербовлі, була половчанка. Звали її Свобода (дочка половецького хана Кончака, онука хана Отрока). Вона народила сина у половецькій землі 1187 р.

Коли нобілітет суперетносів споріднювався, разом із половецькою принцесою на Русь прибували її молоді подруги. Вони виходили заміж за бояр, найближче оточення князя [2, 345]. Такі асимілятивні процеси вплинули на ситуацію, коли за два століття половецька знать розчинилася у давньоруській, повністю змішалися і дві народності. Найбільш чистою домішкою половці увійшли в етногенез сучасних кримських татар, казахів, велика частина «бродників» – «диких половців» [4] заклала основи українського козацтва.

Судячи з численних уривків літописів, система зносин степняків, що кочували між своїми «літниками» та «зимівниками» і потроху осідали в глинобитних домівках, та русичів мала кілька особливостей. За традиціями половців, на родичів найчастіше не нападали (тому князі для спокою держави «відкупались» шлюбними союзами). З іншого боку мало місце співіснування на паритетних началах, де добросусідські взаємини підтримувалися зустрічами половецьких, печенізьких, торкських, чорноклобукських та ін. воєначальників і руської князівської верхівки. За традицією підносилися подарунки – тканини, хутро, ювелірні вироби, зброя. Військові делегації половців-тенгріан (поклонялися язичницькому богу неба) з царською розкішшю приймав і візантійський імператор-християнин Олексій Комнін, що намагався закріпити союзницькі відносини коштовними подарунками [4]. Вже 1091 р. за допомогою половців він розгромив їх побратимів печенігів.

Важливою частиною стосунків були контрибуція і викуп (за життя на війні, від полону, за зіпсоване чуже майно чи життя). Ціннісними у таких випадках вважалися золото, срібло, коні, свійські тварини. Світ кочівників купувався, тобто всьому була своя ціна, за яку можна було завжди домовитися про результат. Важливу роль «розмінної валюти» у двосторонніх стосунках становили жінки (половці могли мати по кілька дружин і наложниць), невільники, «кощі» – узяті в полон чільники інших кошів (родин кочовиків). При дипломатичних перетрактаціях за тодішнім неписаним етикетом посланець або й сам князь міг вийти зустріти гостя [4].

На основі звичаєвого права русичів, значно доповненого звичаєвим правом народів Степу, до початку XII ст. було сформовано кодекс законів «Руська правда». Його було укладено не пізніше 1113 р. і тому пов'язують з ім'ям Володимира Мономаха [7, 48-49]. Головний правовий звід древньоруської спільноти об'єднував норми цивільного, процесуального, кримінального, сімейного, шлюбного, опікунського та інших галузей права. На той час велика частина цього кодексу розроблялася за традиціями звичаєвого права русько-кочівницького племінного союзу, закріпленого кров'ю нащадків.

Отже, нетривале сусідство давніх русичів і кочівників, у першу чергу з половцями, поклато початок багатьом династичним союзам. Окремі руські правителі народжувалися у половецьких станах, всотовували уклад життя і культурні традиції того краю з дитинства. Крім того, молоді подружжя часто грали перше весілля в Степу, а друге – серед князівського нобілітету. Велику роль у стосунках відігравали половецькі жінки, що виховували майбутніх чільників держави. Перетрактації між народами супроводжувалися поєднанням титулів верхівки (половецьких ханів на Русі називали «князями» [6, 115], у зворотніх взаєминах фігурувала приставка «каган»). Зустрічаючи посольства кочівників, їх обдаровували багатим княжим одягом під час заключення мирних договорів [6, 155]. Шанобливими епітетами народи обмінювались й у зверненнях, що підкріплювалось дружніми культурними стосунками, сюзеренством. У дуже тісному союзі половці знаходилися з чернігівськими князями. Це питання може стати темою окремої, наступної розвідки.

Посилання

1. Каменные бабы – скифские статуи? // http://geolines.ru/publications/FORWARD-IN-THE-PAST/FORWARD-IN-THE-PAST_336.html [ел. ресурс]. – Знімок сторінки на 10.02.2014 р.
2. Михайлова Р.Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі / Р.Д. Михайлова. – К.: Видавничий дім «Слово», 2007. – 496 с.: іл.
3. Нариси з історії української дипломатії / О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін. / під ред. В.А. Смоля. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
4. Плетньова С.А. Половцы // [ел. ресурс]. – Знімок сторінки на 19.02.2014 р.
5. Сулейменов Олжас. Аз і я (пер. з рос.) / Олжас Сулейменов. – К.: Вид-во Жупанського, 2009. – 339 с.
6. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К.: Абрис, 1999. – 200 с.: ил.
7. Терлюк І. Я. Історія держави і права. Доновітній час : навч. посіб. / І.Я. Терлюк – К.: Атіка, 2006. – 400 с.

Михалюк О.І. Половцы, печенеги и Древняя Русь: вопросы развития культурных взаимоотношений и налаживание дипломатических связей

Исследование посвящено выявлению аспектов культурных взаимоотношений между древними русичами и половцами. Уделено внимание элементам этикета и неписаных правил, по которым происходили двусторонние отношения.

Акцентируется внимание на влиянии этикета половцев на развитие древнерусской культуры, которая стала колыбелью культуры праукраинской.

Ключевые слова: половцы, печенеги, кипчаки, кенгересы, куманы, Древняя Русь, культурные взаимоотношения, этикет.

Mihaluk O.I. The Petchenegs, Polovetz and Ancient Rus': questions of development of cultural mutual relations and adjustment of the diplomatic intercourses

The research is devoted to revealing of aspects of cultural mutual relations between the people of the Ancient Rus' and Polovetz' people. The attention is paid to the elements of etiquette and unwritten rules which the mutual relations were based on. The attention is focused on etiquette influence of the Polovetz-people on the development of the Ancient Rus' culture which became a cradle of ancient Ukrainian culture.

Key words: Polovetz, Petcheneg, Kipchak, Kengeres, Cuman, Ancient Rus', cultural mutual relations, etiquette.

28.02.2014 р.

УДК [904.4:528.9](477-25)«9/12»

С.П. Тараненко

ВИРОБНИЧІ КОМПЛЕКСИ X–XIII СТ. В ПЛАНУВАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ ПОДОЛУ КИЄВА

У статті вперше розглядаються всі відомі на сьогодні археологічно зафіксовані виробничі комплекси давньоруського Подолу Києва. Проведений аналіз розміщення майстерень в планувальній структурі району дозволив виділити кілька локальних зон їх концентрації.

Ключові слова: Давня Русь, Поділ Києва, майстерня, планувальна структура

В писемних джерелах та наукових дослідженнях [44, 45; 18; 19] Поділ Києва згадується та позиціонується як ремісничий посад столиці Київської держави. В монографіях та статтях, присвячених археологічному вивченню давньоруського Подолу, в підтвердження цієї тези наводяться приклади археологічного виявлення майстерень кількох спеціалізацій [2; 5; 6; 7; 8; 9; 20; 21; 25; 34; 35; 36; 40; 43; 46], але комплексного вивчення ремісничих об'єктів в контексті їхнього розміщення в міській структурі до цього часу не існувало.

Склоробні майстерні

У різних частинах Подолу у шарі XII–XIII ст. виявлено ознаки виробничої діяльності та значне скупчення виробів зі скла, зважаючи на асортимент яких можна вважати, що це були склоробні майстерні з виготовлення прикрас. На деяких об'єктах конкретних слідів виробництва не виявлено, отже дослідники припустили, що ці споруди мали складське та торговельне призначення.